

SZABÓ GYULA

A VÉGPUSZTULÁS VESZEDELME

RÉSZLET EGY „TÖRTÉNELMI KÜLÖNTUDÓSÍTÁS”-BÓL*

Basta is munkálta a maga megfeneklését az országban, nemcsak azzal, hogy az országot elfoglalta, minden ellenfelétől megtisztította, az ország igazgatását a kezébe vette s a hadai egy részét teelésre is az országban hagyta, hanem azzal is, hogy mindjárt a győzelme után, már augusztusban elkezdte a maga regesztrumának íratását az egész székelységen: jegyzékbe-listára íratott minden faluban név szerint mindenkit, aki fegyverfoghatóként – fegyverállítóként a sok háborúság után a további emberirtó hadakozás számára megmaradt és a császár hűségére újabban felesküdt. Ha Vásárhelyen céhek szerint írták össze a megmaradottakat, a Basta-listán is „rendek” szerint került jegyzékbe a székelység a falubírótól a zsellérig – főrangú-primor, címeres nemes, lófő, gyalogos-darabont, szabados-libertinus, jobbágy stb. – s a faluk, lakóhelyek épségben maradása mellett az élet épülésének legfőbb jele itt az volt, hogy a listákon a közrendűek többsége azokból a szabadosokból állt, akiket az előző esztendőben Báthori Zsigmond mint zömmel kincstári jobbágyokat a jobbágyi sorból felszabadított, s akiknek Rudolf császár még előbb, 1599 nyarán, Báthori Endre idején megígérte, hogy „ha hűségére visszatérnek, régi szabadságaikat nekik visszaadja, és mindazon kiváltságait, melyeket egykor bírtak, épségökben megtartja”. Ennélfogva a császár helytartója, Basta

* Szabó Gyula (1930–2004), az erdélyi magyar irodalom egyik legjelentősebb epikusa az 1970-es évek elején kezdte írni a fejedelemség II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratával kezdődő bukásáról szóló „történelmi tudósítás”-át, esszéfolym-regényét, szövegmontázsát, melynek első négy kötete 1978 és 1981 között a Kriterion Könyvkiadónál jelent meg. Az ötödik kötet kiadását a cenzúra megakadályozta, az csak 2002-ben láthatott napvilágot. Az író hagyatékában négy vaskos dossziében fennmaradt a folytatás, illetve az előzmény, a részben a fejedelemség létrejöttének forrásaiból és kommentárokból szőtt, az 1590-es évek közepétől Bocskai István függetlenségi harcáig tartó véres tíz évet középpontba állító „történelmi különtudósítás”. A monumentális, 1656 gépelt oldalból álló, *Balassi és Bocskay* munkacímű opusz II. könyve negyedik, *A végpusztulás veszedelme* című részéből választottuk ki közlésre az Erdély egyetlen unitárius fejedelme, Székely Mózes néhány hónapos, egyetlen hadjáratból álló, 1603 nyarán a Brassó melletti véres csatában lezáruló uralmáról szóló részt. A szövegben idézett forrásszövegek helyesírását nem modernizáltuk, és az író névhasználatát (például Bocskay) is tiszteletben tartottuk. (*Filep Tamás Gusztáv*, a jelen közlemény sajtó alá rendezője)

is „kedvez vala a székelységnek”, mert ő hadvezérként külön jól látta, hogy „ők mindenkori fizetés nélküli hadak” s „jó kész nép”. Ez a kiváltságlevelet megerősítő kedvezés a székelység létének újrafundálását jelentette, kereken negyven esztendővel azután, hogy a közsékelység a holdvilági vereség után szabadságát veszve jobbágy sorba esett. De ha ez az általános pusztulásban épülést jelentett, megfieneklésének másik jeleként elkezdte Basta rombolni azt a nagy és mély alapot, amelyen ugyancsak a holdvilági idők óta, János Zsigmond fejedelem korától Erdély hitéletének, a lelkiismereti szabadságnak a szentegyházai, klostromai, kápolnáai álltak és nyugodtak. „A hit Isten ajándéka”: hirdette Dávid Ferenc a hitszabadság akkori megalapozásának idején, és a Dávid Ferenc hitére tért fejedelem a maga országigazgatásában a hitigazítást is ennek a gondolatnak az alapján végezte. „Ugyan nem is cselekedte a király azt, hogy a hol a község meg akarta vallását tartani, onnat erővel kiűzte volna a papot” – írta az „avas pápistaságú” Nagy Szabó Ferenc, hozzátéve, hogy azoknak a helyeknek a kivételével, ahol „a sok tébolygásban megszedültek” az emberek, a katolikus papok „mai napig is megmaradtak” és „alkalmas szerént helyben vagynak”, többek között „Kolosmonostor és ott a tájban is helyt állottak volt ebben a változásban”. Most azonban – mindenekelőtt Kolozsváron és „a tájban” – beállt az az állapot, amelyben a hit „Basta ajándéka” lett – mintha a bolgár nyelvű „Miatyánk”, a „Nas Basta” kapott volna külön helyi értelmet Erdélyben – s ez a rombolás mindenekelőtt éppen a hit unitárius fészkeinek a megsemmisítésére tört: „Basta György s vele az ő hatalmára támaszkodó, Erdélybe jött jezsuiták teljes erejükkel” az unitárius egyház „megsemmisítésére törekedtek”, „Náprági György, az új katolikus püspök nyíltan hirdette, hogy az unitáriusok fő fészkei közül Torda és Dés a háborúk miatt elpusztulván, most Kolozsvár megtörésére kell összpontosítani”, ahol éppen akkor, 1602-ben – mikor az unitáriusok léte „forgott kockán” – egy fiatal pap, Göcs Pál lett a fenyegetett egyház lelkipásztora. Ily módon ha addig a Tisza bizonyos határvonal volt abban, hogy attól nyugatra a Habsburgok egyre erősödő protestánsüldözése miatt a lelki veszedelem volt a főveszély, attól keletre pedig a Habsburgok országfoglalása révén a testi, most a Basta uralma alatt megindult erdélyi hitüldözés kezdte a két országot az erőszakos katolizálásnak ugyanabba a közös hálójába keríteni. Most már mindkét ország a „féleszű császár” uralkodása-koronája alá jutott, és a császári tanács bölcsességéből is csak arra a rövidlátásra telt, hogy míg Rudolf elődeinek évtizedeiben a császári uralom viszonylag türelemmel viselte el a reformáció térhódítását, most, amikor éppen a pogány elleni nagy háború esztendei hozták egymás után a keresztény félre a veszedelmet, ellenreformációjukkal mind féktelenebbül kezdték üldözni a kereszténység nem-pápista felét.

Basta most már – a harmadik országfoglalása után – országgyűléseket is tartott az erdélyi rendekkel. Az elsőt mindjárt a tövisi győzelem után egy hónappal hívta egybe – többek közt azért, hogy Székely Mózesre törvényt

hozzanak –, de 1603. február 28-án már negyedszer gyűlésezett az ország, egyebek mellett azért, hogy a császári biztosok Erdély újabb „hódolatát” megvihelessék Rudolfnak, s hogy a császárnak küldött feliratban a nemesség előadja: „amikor Báthori Zsigmond fejedelem a székelyek szabadságát visszaadta, birtokát sok nemes elvesztette, s a fejedelem más jószágok adományozásával ígerte, hogy őket kárpótolja”, de minthogy az nem történt meg, „kérik azért a császárt, hogy adja vissza nekik is elvett székely jobbágyaikat vagy nagyon hasonló jószággal kárpótolja”...

Ez idő alatt azonban „az törökök közé” futott nemesek is – akik „minden vagyonukat, hatalmas jószágait és birtokaikat” odahagyták – előadták a panaszait a másik hatalmasságnak: „Immár a fejevári harc után, hogy Székely Mojzes aláméne Solymosra, nem késvén ott, beméne Törökországba, akkor a török császár derekasképen Magyarországra a német ellen hadakozván. Vala a fővezér Jemiczki Haszán pasa, kihez bemenvén Székely Mojzes Bethlen Gáborral, az országnak állapotját és újólag német kézbe esését deplorálván,¹ a vezérnek is szíve azon megesvén, tavasszal Székely Mojzest hadakkal Erdélybe kísérteték... mikoron a fű ki sem jött volna.” Ekkor s ezzel kezdődött el az a Habsburg-ellenes harc Erdély szabadságáért, amelynek a mostani kikeleti füve a következő esztendő őszére Bocskay hajdúinak szénájává kazlasodott. Most Székely Mózes, az udvarhelyszéki sókereskedő fia volt a Habsburg-ellenes tábor vezére, aki „soha németnek meg nem holdola”, s aki gyermekként még megélte azokat az időket, amikor 1556-ban Petrovics Péterék ugyancsak török segítséggel s török földről – a németek erdélyi uralmának legsebezhetőbb pontjáról, a temesvári szegletből – indították a harcot a németek kiveréséért. Negyvenhét esztendő óta most állt elő másodsor az a történelmi szükségszerűség, hogy Erdély önálló létének megvédéséért ismét török földről s török fegyverrel lépjenek fel erdélyi bujdosók a Habsburgok országigázásával szemben. Csaknem félévszázaddal a Castaldo-kor után bekövetkezett a Basta-kor, s a két császári generális országuralmának „olasz módja” először is, másodsor is ugyanazt a török segítségre támaszkodó harcot tette az országszabadság megvédésének szükségszerű módjává. Ezúttal azonban a Habsburg-ellenes küzdelem a szabadságért egyben azt is jelentette, hogy Erdély földje ugyancsak véres színtere, csatázó helye lett az ekkor már jó évtizede dúló török-német háborúnak, amelynek az elején Erdély még számottevő erővel állt és jelentős győzelmeket vívott a német császár oldalán. A tíz esztendő során bekövetkezett erdélyi változás legelevenebb megtestesülése a fiatal nemzedékben Bethlen Gábor volt, aki már csaknem gyermekként részt vett a török ellen vívott csatákon, és azután Erdély belháborújának csataterain múltak tovább fiatal évei úgy, hogy a „fél életét” otthagytá – „majdnem minden csatában és csetepatéban, a legvéresebbekben is ott volt,

¹ Deplorál = panaszol.

most ezen, majd azon a párton küzdve, ahogy az ország érdeke megkövetelte” –, míg alig túl a hús esztendőn – „miután Basta György Erdélyt leigázva mérhetetlen zsarnokságot gyakorolt” – az ifjú nemzedék legkiemelkedőbb alakjaként elsőnek ismerte fel életre szólóan, hogy a „török birodalom veszélytelenebb a magyarokra nézve, mint a Habsburgok egyre erőteljesebb és egyre elviselhetlenebb” uralma. A két taszító sarkú „mágnespátkó” iránytűlendítése a portai pólus felé mindenekelőtt amiatt következett be, hogy a patkó „Habsburg-sarka erővel űzte el magától” még a császár legodaadóbb híveit is, de a másik – a keresztény lélek számára „szintén taszító” – sarokhoz való közeledésben ugyancsak nagy súllyal esett a latba az erdélyieknek az a félévszázados történelmi tapasztalata- emléke, hogy Erdély a török oltalom alatt valóban úgy élhette a maga belső – alkotmányos és hitbeli – életét, mint egy szulimáni „plánta” a „kert” biztonságában. Ehhez a portai orientációhoz legújabbán még azt is számba lehetett venni, hogy Szulimán halála óta a török hatalom sokat veszített erejéből a belső bajai, viszályai miatt: III. Mohamed ugyanúgy családi fojtásokkal foglalta el trónját, mint elődje, a „részezes” Szelim, és miközben folyt a kereszténységgel az addig vívott háborúk leg-hosszabbja, Mohamed birodalmát belülről-hátulról járványok és felkelések gyengítették. Legnagyobb felkelés a szultáni hatalom ellen a Kara Jazidzsi – a „Fekete jegyző” vagy „fekete íródeák” – felkelése volt Ázsiában mindjárt a háború első idején, 1595-ben – mikor Erdélyben a székelyek feketehalmi „feltámadása” zajlott –: ez az „akkoriban híres török” a maga „válogatott csapatával sikeresen szállt szembe hatalmas török erőekkel, és a török uralom alá tartozó vidékeket nemegyszer dúlta végig”, és ez a felkelés annyira a törökök belső hosszú háborúja lett, hogy Kara Jazidzsi még 1602-ben is megverte az ellene küldött szultáni sereget. Ez a távoli támadás és mozgalom – „motus” –, amelyet a török esztendőkön át nem tudott leverni, a goroszlói harc után már Erdély históriájának is „része” lett, amikor Basta Bornemissza Boldizsárt azzal a Báthori Zsigmondnak szóló üzenettel küldte Szebenbe, hogy Báthori a „török segítségében ne vesse semmi reménységét, se ne bízzék azokhoz”, mert „az töröknek immáron ez esztendőben” annál kevésbé van módja „a segítség küldésre”, mivel „a török birodalomban is nagy motus támadott az fekete deák miatt”, aki – toldta hozzá egy zárójeles megjegyzéssel az Enyedi-törödék – „[akkor kezdett vala Erdélyben híresedni]”. Bethlen Gáborék azonban éppen ezért vetették egyebek mellett a reménységüket a török segítségbe, mert látták s tudták ők is, hogy a török már elvesztette a szulimáni időkbeli hódító erejét, s ennél fogva Erdély önállóságára nézve már ezért is kisebb veszedelem a török, mint a német, de ahhoz még elég ereje van, hogy az erdélyi erők összefogásával annak a segítségére lehessen támaszkodni a Habsburgok uralma elleni küzdelemben. A kikeleti támadás előkészítése éppen ezért két irányban folyt – egyrészt az országbelieket, másrészt a portát kellett megnyerni a német elleni harchoz –, s mindkét előkészítő munkában a fő munkás

Bethlen Gábor volt, aki Székely Mózes betöréséhez Erdély főbb embereinek a megnyerésével is készítette az utat – egy ilyen üzenethordozás során, „mivel elvállalta a Borbély Györgyhez és másokhoz küldendő titkos futári megbízást”, Tholdalagi Mihályt el is fogták, bebörtönözték, „és csak tetemes óvadék ellenében helyezték szabadlábra” –, s aki ugyanakkor a bujdosók táborán Székely Mózes fejedelemmé választásának az indítója volt, amihez azután a porta jóváhagyását is megszerezték, úgyhogy Mohamed szultán május 15-én a levelét is kiadta róla, miszerint „több nagyságos erdélyi főurak, hősök, s jeles és tekintélyes férfiak ajánlatára a hasonlithatatlan vitéz Székely Mózesnek adta az erdélyi fejedelemséget, mellé török és moldvai segélyhadakat adott, a lengyel királyt is segélyküldésre kérte fel”, mivel „az ajánlók kijelentették, hogy mihelyt a kijelölt fejedelem Erdélybe hadaival megérkezik, ők és egész Erdély őt megválasztják s a németeket onnan kiverik”. Szamosközy István ennek a támadásnak az előzményeként még azt is beleírta *Erdély történetébe*, hogy éppen ez idő tájt a „fekete írődeák” is „hosszas ellenségeskedés után kegyelmet eszközölt ki magának Mehmed császár előtt, annak hűségére tért, szolgálója lett”, és legelső szolgálatként „Jazidzsi Mózes vetélytársaként lépett fel a császár előtt”: Erdélyt akarta magának „megkaparintani”. Ez „az ország biztos pusztulását” hozta volna – vélte Szamosközy –, mivel Erdély 1603 tavaszára már „fekete jegyző” nélkül is ott tartott, hogy – a történetírás jegyzése szerint – a „fekete halál” és az éhség a népéből „haramiát, emberevő kannibált csinált, egymást gyilkolák és evék meg, tavasszal még a sírok lakóit is felhányták, csakhogy rothadó husokkal nyomorult életöket egy nappal tovább tengethessék”. „Ily vérfagyaláló jeleneteknek” volt Erdély a „szintere”, amikor a Törökországban levő erdélyi bujdosók sót és kenyeret kaptak a töröktől, a török só és kenyér mellett megtarthatták azt a „nemességüket”, amely szerint „A szabadságban született és nevelkedett igazi jellemek inkább teszik ki magukat bármi veszedelemnek, semmint a szolgaság szégyenletes igájának”, és mindehhez megkapták végül a török hadi segítséget is a temesvári pasával, Bektással, „a magyar nyelvet is ismerő” vezérrel, „aki akkor tanult meg magyarul”, amikor a „fekete bégnél”, Nádasdy Ferencnél „Magyarországon raboskodott”.

Így indult meg márciusban „Székely Mózes felszabadító harca török és tatár segítséggel”: „Székely Mojzes martiusnak végén megindula Tömösvárról, tatárral többel, mint törökkel”, „1603-k esztendőre kelve tavasszal Székely Móses esmét feljöve tatárral, törökkel”, „Ebben az esztendőben nagy tatár haddal bėjöve Székely Mojses az országba”, „Kikelet felé Móses törökkel, tatárral Erdélybe bejövö” – Székely Mózes nevével nyílt az új kikelet az erdélyi krónikákban, és a másik oldalon Basta készülése is ott volt Sepsi Laczkó soraiban: „1603. 2 martii Lyszkán Básta György zsoldot kiáltat: gyalognak öt forintot, lovasnak hetet. Erdélyre megyen.” Az egyik oldalon Bektás basa, a másikon Basta generális volt az erdélyi háborúban egymás ellen készülő

idegen-külső hadak vezére, és ott állott az erdélyiek vezetőjeként is egy-egy fő személy a két ellenséges oldalon: Bektás mellett Székely Mózes, aki Báthori Zsigmond visszahozásának támogatójaként Báthori Zsigmondtól szenvedett fogságot, Basta mellett Sennyei Pongrác, akit Báthori Zsigmond visszahozásának ellenzőjeként Székely Mózesék juttattak rabságra. A kettő között – Temesvár és Kolozsvár között – pedig ott volt Lugoson Huszár Péter, akit ugyancsak Báthori Zsigmond visszahozásának ellenzése miatt megfogattak Kolozsváron Székelyék s dévai rabságra vitettek, s akinek Basta nemcsak a szabadságot adta azután vissza, de egyben lugosi és karánsebesi bánnak is kinevezte. Ezzel a török hódoltság felé eső országsaroknak, az erdélyi „végeknek” a védelme a végig császárhú Huszár Péterre hárult, s mivel Székely Mózesék támadása legelőbb a bán két véghelye ellen irányult, az újabb kikellettel megindult háborúzás legelső nagynevű áldozata is Huszár Péter lett. Székely Mózes az első útjával Karánsebes ellen vonult, de a karánsebesiek ostrom nélkül feladták a helyet, s úgy fordult Bektás hadinépe Lugos irányába; ott „Móses Bektes bassával oda két mélyföldre táborba szállott”, s mihelyt az „előljáró” csapat Nagy Alberttel – a Beszterce feladása után Basta hajdúitól levágott Vitéz Miklós megmenekült társával – és „Aly csauszszal elérkezék”, Lugos küldő palánkjának védői mindjárt „megegyeztek” velük: „egymást nagy szeretettel látták, kezeket fogdosták mind, hogy megegyeztenek”, ami annál könnyebben ment végbe, mivel „Gyuráka Györgyöt és Somogyi Istvánt a város ezelőtt való éjjel expediálta volt titkon Móseshez, kit az bán nem tudott”; Huszár Péter „kilencz vagy tized magával” benn „Lúgos belső várában” volt, s Nagy Alberték – miközben a „városbeliek és szolgáló népek rútt szitkokkal illeték” Huszárt – „kérni kezdték a bántól az belső kastélyt”, de az „nem akarta megadni”; ekkor Nagy Albert – „boros lévén” – „ugyanazon városbeliekkel együtt néki rohana a belső kastélynak: az ajtaját bévágák, másfelől meghágják”, a főporkolábot, „Szentmiklósi Györgyöt az behágás közben levágák”, „egynéhányan sebeket is kaptanak”, utána a „bánt megfogták és megfoszták s nagyon megverték”, majd magukkal hurcolták a táborra, ahol „Móses igyekezett azon, hogy meg ne haljon, de az tatárok semmiképpen nem engedték – azt mondták, hogy vissza mennek, ha ezt az első vitéz embert le nem vágatja, mert ez ő hadakozásoknak első szerencséje”. Fel kellett áldozni a pogány hiedelemnek, úgy lett az „első vitéz ember” az új hadakozás áldozata április 11-én. „Ifjabb korában Magyarországon szerzett magának meglehetősen katonai hírnevet. Később Pápán... és más magyarországi helyeken sokáig volt kapitány, csapatparancsnok... Már meglehetősen ember volt, amikor Zsigmond fejedelem hívására Erdélyben is dicséretes módon katonáskodott, de külországi vitézkedéséhez képest nem különb dicsőséggel, nem jobb szerencsével: az idők változása nemcsak az ország helyzetére, hanem az övére is kihatott – vette számba Szamosközy István a vitézi út végén a sorspályát, s azután a véres áldozati véget is hozzáfestette – ... Pétert lefegy-

verezve és megkötözve még aznap Mózesnek az úgynevezett Gausdia-réten² levő táborba vitték. Ekkor Mózes... Bektas pasához küldte át Pétert, azzal az üzenettel és kéréssel, hogy... lehetőleg kímélje életét. A pasa megértette és... támogatta Mózes szándékát... De a tatárok zajos követelődzése erősebbnek bizonyult. Ezek hangos kiáltozás és méltatlankodás közepette Bektas pasa sátra elé vonultak, és azzal kezdtek fenyegetőzni, hogy szétszélednek zászlóik alól... ha Huszárt azonnal ki nem adja nekik felkoncolásra. Mert nekik az a szokásuk, a megjövendő győzelemnek és a háború szerencsés kimenetelének pedig előjele, ha az első katonát, akit Isten szándékosan eléjük vetett, mindjárt a szerencsés vállalkozás küszöbén a holtak szellemének áldozzák... Mózes és Bektas sokat tiltakozott, sokat ígért a tatároknak... De mikor látták, hogy a lázongás egyre jobban elharapózik a tatár sereg között... kénytelenek voltak megígérni, hogy kiadják nekik Huszárt. Erre egy csomó tatár bezúdul a pasa sátrába, Huszárt kiráncigálták, és a sátor bejárata előtt egy vagy két döféssel átvágták a torkát. Merza bég, a tatár csapatok parancsnoka... hogy eleget tegyen babonás hitük előírásainak, nekigyürkőzve, meztelen kardjával áldozta fel Pétert szerencsésüket kieszközölő áldozati barom gyanánt a kedvező Szerencse és a Győzelem tiszteletére, és... a megölt ember torkából kiszökellő vért felfogván, egy fél tenyérre valót azon nyomban meg is ivott belőle... A levágott fejről lehúzták és szalmával kitömték a bőrt, úgy küldték el Mehmed pasának a szerencsés győzelem bizonyítékául. Annak a tatárnak, aki az ősz hajával és lecsüngő szakállával ijesztő, üres fejet vitte, száz arany-pénzt adtak az örvendetes hírért."

Így hatott ki az idő változása az ország és az egyes személyek „helyzetére”: ha öt esztendővel azelőtt „Eneám béknek” vágták le a fejét „Karánsebesen túl egy tartományban” és tették utána Gyulafehérváron karóba a „hosszú ősz szakállal”, most annak a szakállas fejnek a „párja” a Huszár Péter szalmával kitömött fejbőre lett. S ha éppen egy esztendővel azelőtt még csak ének volt Váradon az, hogy „Az torkunkat megmetszették, Mint ártatlan bárányoknak”, most már az áldozati bárány torokmetszése a legtorokvágóbb valóság-gá teljesedett a Huszár Péter nyakán, Merza bég meztelen kardja által.

Így kezdődött el a harc a Habsburgok uralma ellen Erdély szabadságáért egy évtizeddel azután, hogy „a török a frigyét felbontotta”, mire „második Rudolphus német császár legottan azon lőn, hogy Báthori Sigmondot és ő velle együtt a molduvai vajdát és havasalföldi vajdát magához kapcsolja”...

A császár generálisa pedig - miután „március 8-a körül” Gyulafehérvárról Kolozsvárra „tette át székhelyét” - „a távolból figyelte Mózes hadivállalkozásának folyását”, ahhoz hasonló olaszos labdázással, mint öt esztendővel azelőtt Báthori Zsigmond Várad török ostromát: „majdnem mindennap megengedte a fiatalágnak, hogy a piactéren játsszék felfújtt labdákkal, amelyeket

² A Temes partján, Gävojdianál.

kézzel dobáltak egymásnak... maga is kiült a házak elé és nagy érdeklődéssel figyelte a játékot". Az országot pedig továbbra is a Kárpátok öveztek körszínházzá.

* * *

Két hónappal később – amikor Basta már ismét a szokott lyukhelyén, Szatmáron ült – nagyot változott a „labdajáték” Kolozsvárott. Akkor már a város elkeseredett unitárius népe ütött vissza az ország törvényei ellenére nyakukra ültetett jezsuitáknak, akik rájuk az üldöztetést s az országra a veszedelmet hozták. Ennek a „játéknak” a nézői Székely Mózes tatárai voltak, akik addigra már megtanulhatták, hogy Erdélyben a vallonok nem a papok és a papok nem vallonok, de az erdélyiek szemében a jezsuiták éppúgy Basta katonái, mint a zsoldosok. „Az kolozsváriak ez alkalmatossággal a jesuviták collegiumát nagy zélussal³ reája rohanván, megostromlák, és őket belőlle kihurczolák és kikisérék a város kapuján; nagy zápor esőben, hajdonfővel és felső ruha vagy palást nélkül indulának a tatár felé – követte a kolozsvári jezsuiták sorsát Vásárhelyről Nagy Szabó Ferenc, aki a maga pápista hitével éppoly együttérzően írta le a jezsuiták kálváriáját, mint amilyen papszánóknak tudta azokat a tatárokat, akik a maguk hite szerint megitták a Huszár Péter torkából eresztett vért. – Melyet hallván a tatár, csudálkozott rajta: miért kellett annak úgy lenni? és köpenyeget reájok adtak és a táborra elkisérék őket megbántás nélkül. Pater Argentát homlokba ütötték vala, Joannes Nigert megölék a kolozsvári vitézek, a többin is valami száraz ütések estenek...”

A két hónapos út során, amíg Kolozsvárra értek, nem sok erdélyi lakosra adtak a záporosőben köpenyt a tatárok, annak ellenére, hogy az erdélyiek a legtöbb helyen – Karánsebestől Kolozsvárig – örömmel fogadták Székely Mózes, siettek elébe a hadinépét szaporítani s ostromállás nélkül nyitották a kapukat. A tatár előcsapat vezére Bethlen Gábor volt, aki Lugos megvétele után átkelt az erdélyi Vaskapun, s a legelső német helyőrséget Szászvároson találta, ahol „április 15-én, a hajnali szürkületben körülfogta a várost, és néhány tatár, valamint magyar egységgel váratlanul megtámadta a szálláshelyeiken szétszórt és semmi ellenséges cselekedettől nem tartó német katonákat”. Ez volt Székely Mózes „fejedelemségének” első csatája: a négyszáz főnyi német helyőrség katonái „álmukból felserkenve a kerteken keresztül, melyeknek kerítéseit előzőleg ők maguk szaggatták ki, hanyatt-homlok rohantak a vártemplom felé”, ahova a város polgárai a német katonák garázdálkodása miatt „feleségeikkel és gyermekeikkel, valamint vagyonuk egy részével” már azelőtt bezárkóztak, és most a németek orra előtt az erősség egyetlen kapuját eltorlaszolták, s azzal a város „védőit” a falakon kívülre rekesztették; a németek

³ Zélus itt: dühösség (eredetileg: 'vetélkedés').

akkor a védőárok mentén készítettek maguknak az „odahurcolt szekerekkel” sáncot, s ott „kora reggeltől a nap végéig, sőt egészen késő esti órákig harcoltak Bethlen embereivel”, az éj beálltával pedig „abban állapotokba kerültek”, hogy „az erdei és hegyi ösvényeken észrevétlenül elvonulnak” Szászsebes felé; de „Bethlen, a vezér, mihelyt a dologról tudomást szerzett, kiment a táborból”, utolérte az éjszakai menekülőket, s száz fős magyar csapatával szétszórta a védekező németeket, majd „következett a válogatás nélküli, kegyetlen ölés és gyilkolás, amit a gyűlölködő fegyver szokott végezni a legyőzöttek között”: „Szászvároson valami ötszáz német gyalog levén vigyázásnak okáért, azok... vissza Fejérvár felé sietvén, csak Szászváros mellett közel az akasztófánál levágják azokat a tatárok, kik előljáróban voltak” – írta Bethlen Gábor inasa, hídvégi Mikó Ferenc. Így nyílt meg Székely Mózés előtt Erdély Vaskapuja, s ezzel a szászvárosi akasztófánál végződött első csatával nyílt meg Erdély előtt történelmének leggyászosabb esztendeje.

„Szászváros elfoglalásával szabaddá vált az út Gyulafehérvár, a fejedelmi székhely felé”: Bethlen Gábor az ezer tatárral és a százhusz magyar katonával egyenesen odavonult. Székely Mózés a táborral lassan haladt az előcsapat nyomában, de csatlakozásra szólító kiáltványai annál gyorsabban „szerte repültek” az országban, és annak foganataként a „nemesség soraiból” is mind többen gyülekeztek a fegyverekkel Székely Mózés mellé, közöttük Toldi István, Boronkay János, az öreg, híres törökverő vezérnek, Borbély Györgynek a veje, Vajda Miklós, és maga a hatvanhárom éves Borbély György is, aki a háború első felében úgy viselte azt a kettős báni tisztet, amely most Huszár Péter életébe került – s amelyet a meghódított szörényi bánóság maradványaiként Szulimán az első nagy hódításai után visszaadott Karánsebessel és Lugossal együtt Erdélynek a Habsburg-uralom elleni harc erősítése végett –, hogy a Maros mentén „tizenhárom várat, várost és hozzájuk tartozó számos falut” fegyverrel vett vissza a töröktől, „köztük olyan fontos helyeket, mint Lippa, Solymos, Arad, Csanád, Világos, Jenő”. Emellett Gyulafehérváron is a lakosság – akárcsak az előző helyeken – a vármegyszállókhoz pártolt, de itt – ellentétben a szászvárosiakkal – úgy váltak külön „nemcsak helyileg, hanem lélekben is” a németektől, hogy ők a falakon kívüli városon voltak, a németvallon helyőrség pedig Spinosa várparancsnoksága alatt benn ült a várban. Ebben a helyzetben a gyulafehérváriak – miután a németeket nem zárhatták ki a várból – úgy álltak az ostromlók mellé, hogy Spinozáékat a várba rekesztve, maguk is lakóhelyük ostromlóivá váltak: „mindazokat a bevezető utakat és városrészeket, amelyeken a falak mögé zárkózott német kirohanhatna, Bethlen sugalmazása szerint szekérsáncsal” elzárták, a „Mihály-kapu előtt sáncot hánytak, ehhez kavicssal teletömött boroshordókat görgettek, és ezek közé vontatták fel a Bethlentől kapott és lúdtojás nagyságú golyó kilövésére alkalmas két rézagyút”, s „innen lődözték a kapukat és a bástyák párkányzatát, és minden igyekezetükkel kezdték ostromolni a németeket.” Szamosközy

István ennek a várostromok történetében szokatlan jelenetnek a leírása közben megállt, hogy azoknak, akik „csodálkozva kérdezik”, mi vitte „a gyulafehérváriakat, sőt majdnem egész Erdélyt” a németektől való elpártoláshoz, megadja a választ: „a katonáknak az egész országban és így Gyulafehérvár városában is tapasztalt elviselhetetlen és fékevesztett tombolása”. „Általános, majdhogynem mindennapos dolognak számított, hogy a boltokat kirabolták – írta le a részleteket is, mint szemével látott bizonyságokat – ... a borospincéket feltörték, a hordókat csapra ütötték, bor mellett – erre szörnyen vágynak – civakodtak, verekedtek, a szembejövőket... ütlegették... a lakások berendezési tárgyait kiforgatták, téli hidegben tüzelőnek használták, a szőlőket, gyümölcsösöket, vetéseket pusztították... a nőkkel erőszakoskodtak, késő éjszakáig zabáltak, éktelenül ordítottak, táncoltak, tomboltak” stb. „Mindezek Gyulafehérvárott Bastának és főtisztjeinek szeme láttára mentek végbe” – zárta le végül, s így nemcsak Báthori Zsigmond egykori gyulafehérvári nyári „búcsújának” sötét képét festette meg a tolla, hanem Basta gyulafehérvári telelésének is, miután Basta „az egész telet a tartomány ügyeinek rendezése végett Gyulafehérvárott töltötte”. Utána azonban mindjárt fordíthatta tollát Gyulafehérvár legújabb – s ezúttal már tűzvészrel is emésztő – pusztulásának leírására, mivel a várban lévő németek az ostrom megnehezítése és a védelem megkönnyítése végett az „ostromnak mindjárt az első napján, délután két óra tájban” a külváros egyik közeli épületére tüzes csóvát vetettek, hogy a külvárost felgyújtsák és leégessék, de az „erős délnyugati szél” a „fenyőzsindellyel fedett háztetőkről felkapott egy üszköt”, és a tüzet a németekre fordítva, „a falakon belül emelkedő fejedelmi palotának ugyancsak fenyőzsindely-borítású bejáratára sodorta”, onnan „az erős lángot pillanatok alatt a szomszédos épületnek, Izabella királyné palotájának a tetejére juttatta”, ott „útját szegték” volna a tűzvésznek „a templom tetőcserepei”, de a templom „szép sorban egymás mellé ácsolt fenyőgerendácskákkal” fedett tornya „átvette” az Izabella palotájáról tovaterjedő lángot: „Így azután az egész tetőzet... a hatalmas és szépen szóló toronyórával, a súlyos bronzharangokkal, mindmegannyi kiváló műremekkel egyetemben a szörnyű tűzvész áldozatául esett: megolvadt, és formátlan érccé, illetőleg hamuvá vált. Ezután a tűzvész az égő torony tetejéről az alacsonyabban fekvő épületekre terjedt át, és rohanvást végigpusztította a faszindelyek miatt könnyen lángra lobbanó mágnásházakat... Ez a lopva megkísérelt ostrom és az ostromnál kegyetlenebb tűzvész április 20-án történt”. Ahogy „átvette” Székely Mózes az Izabella-korból Petrovics Péterék „üszögét” Erdély németellenes harcában, úgy lobbant fel most a tűz a németek csóvájától Izabella palotáján; s ahogy elverték a német császár generálisainak-katonáinak garázdaságai a császár hűsége mellől Bocskaytól Bethlen Gáborig csaknem az egész országot, úgy fordult az országszékhely lakossága is a „lopva megkísérelt ostrommal” a német császár várórsége ellen. A császári főgenerális, Basta is megérezte ekkor valamit a fenyegető tűzvész bűzéből,

mert a gyulafehérvári égéssel csaknem egyidejűleg, április 21-én Kolozsváron „egy vallon zászlótartót, bizonyos Bikpak János Antalt, országszerte elkövetett sokféle bűne miatt továbbá három másik, ugyancsak német katonát, egy özvegyasszony kirablása miatt hirtelen elfogatott” és utána nyomban „a »sóhajok lépcsőin« lefejeztette őket”.

„Eközben Mózes, aki seregének nagyobb részével lassú menetben haladt Bethlen és Bektas nyomában, ötödnapra... megérkezett és Gyulafehérvár határában, Borbánd felé... veretett tábort”, Spinosa pedig „egy lándzsát tüzetett ki az ötszögletű bástya legmagasabb pontjára” egy „fekete zászlóval”, mely „szelektől csapkodott, messze lengedező” jelként „azt tudatta Mózesrel”, hogy a német őrség utolsó pusztulásig „elszántságot fog tanúsítani” az ostrommal szemben, s ezt az ostrom következő napjaiban olyan újabb „távbeszélő” jellel erősítették meg a németek, hogy „az elesetteknek törzsüktől elválasztott fejével koszorúzták a falak párkányzatát”. Kinn, Székely Mózes táborán azonban törzstől elválasztatlan fejekkel szaporodott a tábor: ekkor érkeztek meg oda Borbély Györgyék – „mind megannyi jó házból való nemesember” –, akik Basta üldözése elől „Enyeden húzódtak meg”, s „rajtuk kívül még mások is sokan tódultak Mózes táborába”. A németek ellenállása végül két és fél heti ostrom után megtört, s a várat – Nagy Szabó Ferenc szerint „éhség miá hitre” – feladták. A „hitről” Szamosközy is hosszasan írt: szerinte Spinoza olyan feltételeket szabott, hogy „Mózes és Bektas írást ad és őszintén gondoskodik mindazoknak bántatlanságáról, akik kivonulnak”, a kivonulók „kibontott zászlókkal, dobpergés közepette, teljes hadifelszerelésben” hagyhatják el a várat, „megbízható útikalauzok kísérik őket egészen Zalatnáig” stb. Miután ebben megállapodtak, „május hetedikén, az ostrom megkezdésétől számított tizennyolcadik napon” az összeszedett málhákkal „mintegy háromszáz fegyverforgató férfi, valamint körül belül kétszáz asszony és gyermek Sárd felé kivonult” a György-kapun, „és az Ompoly folyásának ellenében Zalatnának vette az útját”. De alig vonultak el, „mintegy ezer főnyi tatár csapat – bizonyosan Mózes és Bektas akarata ellenére – ugyanabban a völgyoszorosban az elvonulók irányába eredt”, a karaván málhás végét megcsapta, a szembe szálló férfiakat levágta, a szekerekre rakott „ingóságot” és a „gyermek és asszonyok közül elragadott sok foglyot” visszahurcolta a táborba. Spinosa az embereivel szerencsésen kiment Váradra, Székely Mózes pedig „a megadást követő napon”, május 8-án – „az Úr mennybemenetelének ünnepén” – „a város nagyobbik templomában istentiszteletet tartatott” – a templomot egyben az „evangélikusnak nevezett helvét hitvallást” vallóknak adta –, utána „olyan megjelöléssel, amelyet a fejedelmek már régóta használtak, Erdély vajdájának címezte magát, írásban és szóban”, amihez „az udvari emberek hozzátoldták a »Nagyságos fejedelem« szokásos címzést”. 1598 áprilisa óta – kerek öt esztendő tovaforgása alatt – úgy „vonultak” a „címzések” végig az erdélyi fejedelmi szék körül, hogy gyakorolta a hatalmat Mária Krisztierna a

három császári biztossal egyszer, Báthori Zsigmond kétszer, Báthori Endre egyszer, Mihály vajda egyszer és félszer, Basta háromszor, és most, 1603. május 9-én megkezdődött a Székely Mózes fejedelemsége. Nem volt csoda, hogy éppen ekkorra már az egész ország a világvége hangulatát élte, és Erdély „kulcsa”, Várad most már nem Szent László bronzlovának a nyerítésével adta a jó jelt, hanem a váradi siralmas énekhez méltó állati szörnyeket és más természeti csodákat sorakoztatott baljós jelekül a székváros levágott fejekkel koszorúzott falainak képe mellé: „Váradról több csodás jelet adtak hírül, ami mind a máris megmutatkozó vagy rövidesen bekövetkező bajokra utalt. Május tizenhatodikán déli egy óra tájban Váradot és egész környékét erős földrengés rázta meg... tetők dőltek be, hasadtak szét, kémények... rongálódtak meg. Február havában, az úgynevezett Csonka-bástya várarkában... a föld mélyéből merő vér bugyborékoltt elő... A babonás lelkek... azt mesélték, hogy a vér kereszt alakjában terjedt szét. Tavasz utolján a szentistvánhegyi szőlőt állítólag olyan heves villám sújtotta, hogy a lángja köröskörül minden vesszőt és zöldellő hajtást egészen a föld színéig leperzselt... Egy viselős asszony ikreket szült, akik közül azonban csak az egyik volt ember formájú, a másik tisztára birka; ugyanitt egy négylábú lúd, továbbá egy kutyafejű, két nyelvű és kétfarkú, nyolclábú és egyébként kéttörzsű malac jött a világra. A város papjának, bizonyos Dereskei Ambrusnak a kertjében áprilisban egy almafa-ágon igazi, valóságos fehér rózsza hajtott ki, úgyhogy nem volt nehéz a következtetés: a természet felforgatott rendje a dolgok változását és az ország állapotának felkavarodását jelenti...” Mindamellet Spinosáék – akik a földrengést már helyben érhették – boldog helyre érkeztek Várad falai közé ahhoz képest, hogy Székely Mózes milyen sokszorosan pusztított székhelyen s az országbajok-változások milyen valóságos jelei között használta a vajdai-fejedelmi címet: „Ebben az időben folytonos háborúk miatt... az egész országot roppant kenyértelenség sanyargatta, amely annál súlyosabbnak bizonyult, mivel a parasztok... már a megelőző három esztendő folyamán is vagy semmit, vagy csak nagyon keveset tudtak betakarítani... Az árva és gondozatlan gyermekek, akiknek szüleit és rokonait akár a katonák kegyetlensége emésztette el, akár az éhínség vagy az éhínséget követő járván pusztította el, éjjel-nappal szájalomraméltó jajveszékkelésükkel töltötték be mindenfelé a tereket és utcákat... Ilyen rettenetes csapást eddig sem látásból, sem hallomásból nem ismert Erdély. Sok egyszerű embert láttunk, akik azelőtt nem szorultak idegen segítségre, most pedig förtelmes ételekre fanyalodtak. Láttuk, hogy ehető ételként fogyasztották a kutya- és macskahúst. Boldognak mondta magát, aki elhullott ló, vagy akármiféle jószág teteméből jóllakhatott vagy azt tapasztalhatta, hogy egy darab kenyérhéjjal megkönyörült rajta valaki.” Ennek a végínségnek nem volt kereszt alakja, s ebben a „boldogságban” nem nézték, hogy az állati jószág, amelynek a tetemét ették, kutyafejű malac-e vagy rendes erdélyi ló, de az igazi szörnyszülöttség az árva és gondozatlan

gyermekeknek a száanalomraméltó jajveszékelése volt, s a háborúnak az a torokvágó módja, amely az ellenfeleket száanalom nélkül vagdalandó „ebekké” változtatta egymás szemében, el addig, hogy végül már a kutya és macska is „förtelmes étellé” békült bennük, s a legboldogabbnak az az éhező mondhatta volna magát, aki nemcsak Váradon, de Erdély-szerte négy lábú elhullott lúdra s két nyelvű, kétfarkú, kéttörzsű és nyolclábú döglött malacra lelt volna.

Székely Mózes ennek a soha nem látott és hallott ínségnek akart véget vetni, s ezért Gyulafehérvár elfoglalása után mindjárt Basta felé indult, aki közben Kolozsvárról „a Szamos melletti Újvárra vonult”: „Onnan Székely Mojzes elindulván, siet vala Bastát Szamos-Újvárba rekeszteni; mert immár az országban levő hazát szerető urak, főemberek lassan lassan hozzája szabadulásoknak okáért gyűlnek vala; és magyar hadai is szaporodván, a hadgyűlés nő vala” ... Basta azonban – Kolozsvárt és Szamosújvárt is megrakva német őrséggel – nem bocsátkozott harcba, hanem „megértvén Mojszesnek akarátját” Újvárból a Meszesen keresztül „elmene” a szokott menedékhelyére, Szatmárra, „hogy ha lehet s kívántatnék, segítséget hozhasson onnat”. Így csupán Székely Mózesnek egy levele érte őt utol, „melyen hét pecsét volt, három veres, négy pedig zöld”, s melyet Gyerőfi Jánosék, az újból Gyaluba szorult nemesek kaptak az új fejedelemtől, de azok a levelet nem merték felszakasztani sem, hanem „ugyan úgy felszakasztatlan Nagylaki Jakabtól” Basta után küldték, tanácsot kérve egyben arra, hogy miután már a tatár is Gyaluba szorította őket, „mihez kellessék magokat tartaniok, mert sem éléssel, sem hadi szerszámmal nem oly teljes az a hely, hogy sokáig ottan maradhassanak” a császár hűségében, de Basta, amikor Nagylaki őt a Meszesen a levéllel utolérte, „semmi egyebet nem felel reá, hanem: *bene*,⁴ mert mindenre a válasz csak az vala”. Ezzel a Meszesen mondott kitérő „benéjével” a császári generális kibújt a rácéltattár nyílvezzők lőtávolából, s a császár erdélyi híveit magukra hagyta. Szamosújváron Sennyei Pongrác maradt a német őrséggel, s bár Basta idejében továbbállt, Székely Mózes legelőbb Szamosújvárhoz ment, „hogy azt a németektől megvegye a várat, de csak meg sem bűzőlhet”; voltak azonban Szamosújváron túl, „ott Déés tájatt” csaknem ezren olyan „szegény jobbágyok”, akiknek feleségeik-gyermekeik vagy a szamosújvári várba, vagy a közeli hegyekbe húzódtak, maguk pedig szintén hajdú módon „összeverték magokat” egy csapatba, „hogy óhassák és táplálhassák a nagy veszedelem között és drágaságban magokat”: „Azokat a legényeket Móses hivatá hogy melléje jőnének, de amazok nem menének, mivel cselédjek⁵ a német birodalmában vala, és oda nem lehetett hagyni, mert azok⁶ is háborgatták volna őket jövőendőben mind magokat s mind házok

⁴ Bene = jó, jól van.

⁵ Értsd: családjuk.

⁶ Értsd: a németek.

népét; azért egy éjjel őket mind levágatá... Így veszté Móses el annak a darab földnek a népét akkor." A Székely Mózes tatárjai vágták le ezeket a Dés „tartománybéli” jobbágyokat, de a sorsukat nekik is a tovaftú generális „benéje” pecsételte meg. Ugyanekkor a császárpárti nemesek táborát is szétverte Székely Mózes Dés közelében, Kaplyonnál, egy tatár osztaga pedig Beszterce és Naszód között, Demeterfalunál azt a havasalföldi segélycsapatot verte meg, amelyet Ráduly vajda Kis Farkas és Csonka János vezetésével Basta megsegítésére indított Szamosújvárhoz. Itt a tatárok az egyik vezetőt, Kis Farkast is elfogták, de Székely Mózes kétszáz aranyon kiváltotta tőlük a parancsnokot és felvette seregébe.

Ezek után „utát Székely Mojzes Kolozsvárra fordítá”: miután a legnagyobb ellenfél kifutott előle az országból, visszafordult, hogy az ország többi részét – a belső tartományokat – is a német uralomtól megszabadítsa. „Kolozsvár alá” érve „azok úgy láták mint az apjokat Székely Móses”, de a benn lévő német őrség Spinosaék gyulafehérvári „elszántságához” hasonlóan ellenállást tanúsított, s az új vajda a „fenyegető hangú kiáltványaival, üzeneteivel és leveleivel semmire sem ment”. A tatárok erre június 2-án „egyszerre három felől” tüzes csóvát vetettek a külvárosokra, de az ijesztésnek szánt égetésen kívül Székely Mózes – Báthori Zsigmond színleges „várvívásához” hasonlóan – nem kezdett komoly ostromot, hanem várta, hogy a város mire határozza el magát. Benn ugyanis összehívták az esküdtpolgárok szenátusát és a százak tanácsát, amelyet esztendőnként választottak a városi polgárság szász és magyar „nemzetéből” a város igazgatására, s amelynek tagjai 1603-ban ugyancsak a Bastának felesküdték hűséglistájává lettek a névsorukkal, mint szerte Erdélyben az országlakosok. „Ebben az időben az azévi városi előljárók – a szász Bogner Imre... és a magyar Tótházy Mihály – közül az előbbi volt a főbíró, az utóbbi pedig az úgynevezett királybíró. A város igazgatásában Imre játszotta a vezető szerepet, és a két nemzet közt évenként felváltva viselt tisztsége birtokában őt illette a nagyobb tekintély” – írta az Erdély életének minden területén járatos káptalan-történész Szamosközy, s utána a „város polgárai” közül mindjárt Dávid Ferenc vejét, Trausner Lukácsot emelte ki, aki mint „szász eredetű, koros, tapasztalt és nagy műveltségű ember, kezdettől fogva a német párt tántoríthatatlan híve” döntő befolyást gyakorolt szónoklatával a tanácsban, melynek tagjai között ott ült Heltai Gáspár fia, „Gaspar Helthi typographus” is: „Látom, hogy Mózes nem bronz-, hanem csak papírágyúkkal ostromol, szófegyverekkel, nem vasgolyóbisokkal lödözi nem is annyira a város kapuit, mint inkább a mi lelkünket. A külvárosi szerencsétlenségeken kívül falainkat eddig – ahogy mondani szokás – még egy rothadt sajttal sem bántották. Én csak attól félek, hogy azt a csapást, amelytől most a falakat meg akarjuk kímélni, később majd a nyakunkkal⁷ kell elvisel-

⁷ Értsd: Basta bosszújaként.

nünk. Miután már oly sokszor megszegtük adott szavunkat, most megint... kockáztatjuk becsületünket. De mikor ezt látom, látom a másik részről a kényszerűséget is, amelynek minden dolgunk alá van vetve. Látom a nép zavargását... és egyáltalán majdnem végső szükségbe sodródott állapotunkat... Minél inkább késik a megadás, annál veszedelmesebb lesz a városra nézve... az óriási katonatömeg... mindent meg fog kísérelni, hogy megrohamozza és feldúlja a várost. Mi sem könnyebb, mint a naptól kiszáradt fenyőfa-zsindelyt tüzes csóvával lánggra lobbantani. Ha pedig egyszer erre kerül sor... egy szempillantás alatt vége lesz az egész városnak." Trausner végül is nem tudta, mit tanácsoljon – „ott vagyok, ahol part szakad”, mondta –, de a tanács értett a szavaiból, s érezte a kényszerűséget is, amely főképpen a nép „zavargása” miatt szorította, mivel a város lakossága „fegyvert ragadott, a városház alá gyülekezett”, hogy a tanácsot „feladásra” kényszerítse, s így végül is „a helyzetnek és az alkalomnak megfelelően határoztak: mivel a nép hanyatt-homlok hajlott a megadás felé, a belső tanács,⁸ a százas tanács, a két nemzet vénei... egyhangú határozat alapján megüzenték Mózesnek, hogy meghódolnak előtte, és a várost hatalmába adják”.

Egy hónappal a fejedelmi székhely elfoglalása és a fejedelmi cím felvétele után, „június kilencedikén a megnyitott kapukon át bevonult” Székely Mózes Mátyás király szülővárosába „és birtokba vette a várost”. A németek itt is „katonai rendben, kibontott zászlókkal, dobpergés közepette” vonultak ki, s ezúttal a további útjuk is biztonságos volt: „mintegy három mérföldnyire maga Mózes kísérte el őket erős csapatával”, onnan pedig „Nagy Albert háromszáz katonájával egészen a Kolozsvártól hét erdélyi mérföldnyire levő Somlyó váráig kísérte őket”. A város Jézus-rendjét – annak épületeit és pátereit – azonban nem lehetett megóvni a népharagtól: „A németek kibocsátása után ugyanis a városi nép, amely az ostrom egész ideje alatt fegyverben volt... tömegestül a piactérre tódult”, s „a tanács és a százas tanács parancsa és akarata ellenére őrzöngő rohammal nekiestek a Jézus-társaság templomának és rendházának”; a sokaságot Torockai Máté unitárius püspök – „a szülőhelyéről Toroczainak nevezett Máté, a város vezető papja, a kolozsvári vallás Erdély-szerte működő lelkipásztorainak feje” – egy heves szónoklattal külön is feltűzelte, mire „Éktelen kiáltozás közepette – ki fegyveresen, ki fegyvertelenül, vagy csak husángot, követ, akármilyen hajítható tárgyat ragadván, a városiak együtt a falusiakkal, katonák a parasztokkal, rácok, magyarok, szászok és vlachok teljesen összekeveredve, nemkülönben az egész tanulóifjúság... – felkerekedtek a rendház felé”, s ott „kiemelvén sarkukból a kapukat és ajtókat, mindazt, ami őrzöngő sokaságuk útjába akadt, és ami csak elrabolható volt, kényük-kedvük szerint felprédálták”, utána „az épület belsejébe” húzódott papokat „az őrzöngő sokaság elrángigálta, egyiküket

⁸ Értsd: a városi szenátus.

meg is ölte, egy másikat megsebesített, a többieket ugyancsak bántalmazta és ütlegelte”, majd a városból kitoloncolva abba a „szeretetházba taszigálták őket, amely a szamosi kapu előtt, a külvárosban a tűzvész után is ép-ségben maradt, és ahol a koldusokat szokták elszállásolni és ellátni”, s onnan „Tholdi István, a város egyik előkelő polgára nagylelkűen a Bogáthiak görgényi várába kalauzoltatta őket”; legvégül a nép dühe a „csupasz falak” ellen fordult: „Feszítővasakkal, kalapácsokkal, gerendákkal... nekiestek az épületnek, tépték, szaggatták, dőngették, rombolták... A hajdankorból fennmaradt szent épületet... minden cserepétől, gerendájától, szarufájától, egész tetőzetétől megfosztották és a csupasz, vastag falakon kívül semmit nem hagytak meg rajta. A szent férfiak és nők képmásait fejszékkel és csákányokkal szétzúzták, de még a halottak síremlékeinek sem irgalmaztak... féktelen garázdálkodásukat mindaddig nem hagyták abba, míg az egész helyet merő pusztasággá nem változtatták. Beszélik, hogy többjüket, miközben a tetőszéket bontották és hajigálták... a romok magukkal sodorták.” A „hajdankor”, amelyben a „Farkasok utcájában” a „szent épületek” – a templom és a ferencrendi kolostor – köveit rakni kezdték, Mátyás király kora volt: 1486-ban adott helyet az épületeknek a Szabók bástyája szomszédságában a város tanácsa „Mátyás király és Báthori István erdélyi vajda és országbíró akaratából”, de a reformáció forrongása már 1536. március 15-én kiűzte a kolozsvári kolostorokból a szerzeteseket, 1556. április 26-án pedig a „Kolozsvárt tartott részleges országgyűlés” törvényileg is feloszlatta a szerzetesrendeket, és a „Farkas utcai zárda és templom üresen maradt” mindaddig, míg a Báthoriak által elkezdett ellenreformáció visszaütéseként Báthori István és Kristóf 1580-ban az „elhagyatott kolostort és puszta templomot” a jezsuitáknak nem ajánlódta. De az indulat a „kolozsvári vallásúakban” csak tovább gyűlt attól, hogy miközben városuk szülőtte, a hitalapító Dávid Ferenc a Báthoriak dévai várfogságában végezte életét, a jezsuiták beköltözhetnek a Farkas utca „szent épületeibe”, amit betetézett az, hogy a jezsuiták „kigyomlálásáról” hozott 1588-i országvégzés ellenére 1595-ben ismét csak elfoglalhatták a fészüket Báthori Zsigmond pártfogoltjai a Farkas utcában, s így került sor aztán arra, hogy amikor Kolozsvár „hanyatt-homlok” hódolt meg az unitárius székely fejedelemnek, akkor Göcs Pálékban minden gátat elszakított az indulat: „Bertörték a templom nagy ajtaját, fejszével szétvágták az oltárokat és a szentek szobrait, lefejezték a templom védőasszonyának a szobrát, darabokra törték a padokat, s végül azzal az okoskodással, hogy a fecskének a fészket is ki kell pusztítani, hogy vissza ne térjen: a kolostor durva összerombolása mellett beontották a templom boltozatának egy részét is, úgy, hogy az az egykorú jezsuita jelentés szerint tizennégy embert ütött agyon.” Ha öt esztendővel azelőtt a jezsuita páterek „nagy iszonyú veszedelem” jószeit látták abban, hogy a monostori templomot „az menny megüté”, akkor most Göcs Pálék a legföldibb valósággá teljesítették a páterjövendölést.

Míg Kolozsváron ezek történtek, Radu Șerban – „Basta által Rudolphusnak Havasalföldébe beszállított creaturája, Sorbán alias Ráduly vajda” – a bojtárokkal együtt június 24-én levelet küldött Székely Mózesnek, amelyben arról tudatta, hogy kész vele megegyezni és a szultánnal békét kötni. Rácz György katonasága azonban – amely a vajda szolgálatában állt – „a megegyezés hírére lázongani kezdett”, majd „elfogta Székely Mózes és Radu követét, és ezzel igyekezett elejét venni a további tárgyalásoknak”. Székely Mózes pedig elindult Kolozsvárról, hogy mindenekelőtt a székely székeket és a szász városokat felültesse maga mellé s meghódoltassa. „Onnat Székely Moyses Besztercére mene, azt is hozzá hódoltatá; elindulván, ismét Medgyeshez méne, ott is azont⁹ cselekedé” – írta Bethlen Gábor inasa, Mikó Ferenc. Közéledett ismét Marosvásárhely felé a hadakozás szele, de a vásárhelyiek ezúttal nem futottak el, ültek otthon az immár biztosabb védelmet ígérő falaik mögött, s onnan nézték az újabb nyári hadjárásokat: „Ebben az esztendőben nagy tatár haddal bėjöve Székely Moyses az országba, és az mi hada vala is Bástának, előttük kiméne Szakmárhoz... Ez a tatárság rettenetes rablást kezde tenni Erdélyben, kitől megijedvén az erdélyi nemesség, Marosszék és Udvarhelyszék, megholdolának Székely Moysesnek s felkelének hadba mellette” – írta a Szabó Durkó asszonnyal immár harmadik családi fészket rakó Borsos Tamás, s Nagy Szabó Ferenc is készült a családi fészkek kezdésére a kastély falai között, de azelőtt még neki is sok rablást, öldöklést, fészekdúlást kellett végignéznie Vásárhely közelebbi s távolabbi vidékein: „Móses Kolozsvárnál dolgát elvégezvén, kerüli szélyel az országot, és a tatár téssen szörnyü rablást, égetést és öldöklést... Akarván Móses már által menni a Maroson, elsőbben szép levelét bocsátja mindenüve a székelyek közé, kérvén őket: »hogy mindjárt felkeljenek és melléje jőjjenek; ha hol pedig valaki ebben ellentartó lenne, tehát annak nem barátja hanem ellensége léssen.« Elvívén a levelet minden székeken, a székely uraim – elsőbben Udvarhelyszék, minthogy oda való atyafi vala Móses – hozzá álla, hálát adván Istennek, hogy atyafiságokból s nemzetekből Isten fejedelmet támasztott volna! Mert ötet fejedelemnek nevezik vala a Fejérvár megvétele után, mert ott volt a fejedelmi szék – csak hogy igen pusztá szék volt. Azért Marosszék is hozzá álla alkalmasint Aranyosszékkel együtt, de nem mind. De Háromszék látván a pogányságnak rettenetes pusztítását, rablását, nem állának oda, hanem magokra más gondot viselének. Ezt mondják vala egymásnak: látjuk mi azt jól, hogy ez az ő pogánnya, a tatár, nem válogat abban: ki áll Móses mellé s ki nem áll, hanem csak elrabolja a kit hun talál. Így ha mi melléje menyünk, itthon ő elrabolja a feleségeinket, gyermekeinket... Jobb azért itthon, ha oltalmazhatjuk magunkat, tehát oltalmazzuk... Ebben Háromszék megállá. Bocsátának azért vigyázásnak okáért erre ki a Rika felé ötszáz lovast a háromszékiek, melyet hamar hír-

⁹ Értsd: ugyanazt.

ré ad Mósesnek Udvarhelyszék, hogy vigyázzon azok ellen. Elbocsátá azért Székely Móses Imecs Mihályt két ezer tatárral és magyarral, és véletlen üték meg őket,¹⁰ és onnat a jó nyereséggel megtérnek Móseshez... Ezalatt hát Rác György bément volt Havasalföldébe, hogy a vajda adjon Háromszék mellé segítséget, míg ő [a vajda] kijöhet hadával; mert már tudta a vajda, hogy nem állott a Háromszék Móses mellé. A vajda pedig készül vala hogy maga is kijöjjön, és Bástát megsegítse Móses ellen... Ada azért kész szép hadat a vajda Rác György mellé, és előljáróban kibocsátá a Bodzán őket. És kijöven Rác György Háromszékre, nyúgovék két nap. Ezt látván Háromszék, igen nagy öröme lón rajta, és Móses ellen szivet vön... Akkor a Székely Móses táborá Ekemezőnél fekszik vala, de a tatár nem ült veszteg, hanem az országban a hol hozzája fért, rablott és égetett, marháját a népnek ellopta a várak allol s magát is levágta és elrablotta választás nélkül. Akkor Móses itt Vásárhelynél hogy által mene a hídon, szállott vala meg Bogácson innét Gálfalva között, és vala Nyárádtónél első szálláson. Immár kastélyocskánkknak tíz holnapja vala hogy csinálni kezdettük vala, és a czintermet is két kicsiny bástyácskával erősíteni kezdettük vala a nagy hatalmas drágaságban, mely naponként nevededik vala rajtunk. A tanács Mósesnek és Bektes Bassának élést küldének Nyárádtóhoz, ugyan magamtól egyiktől; az apám Nagy Szabó János vala a bíró. Béadók azért az ajándékot, melyet mint a bassa, mind pedig Móses igen jó neven vön a szegény várostól, és ígéré nagy kegyelmességét, hogy ha az Isten élteni, nem léssen elfelejtve... Ekkor láttam, hogy - Makó György vala úgy tetszik és Imecs Mihály - több kapitányokkal együtt sok tatárral megindulának, és mondák, hogy Rác Györgyre mennek Háromszékre, azokat elnézém. Maga is Móses megindula Segesvár felé, onnat akart elébb menni az elbocsátott csata¹¹ után... Bocsátottak vala azért el vagy ezer lovas tatárt, hogy raboljon Háromszéken, hogy a székely ne mehessen Rác György mellé; de immár a székely megegyezett vala velle egy része... a többi Farkasvágónál vigyáz vala. Ezenközben kis Merza is ezer válogatott rácczal érkezék a székelyekhez és Rác Györgyhez."

Mint négy esztendővel azelőtt, Rudolf császár ismét rányitotta a harapófogót Erdélyre: a magyarországi részek felől, Szatmár irányából Basta volt a fogó egyik álla, Havasalföld felől, a Bodza irányából pedig Ráduly vajda. Kinnről Basta újabb erősítést kapott a Dobó Ferenc kincseből - „1603. 12 julii Sáros-Patakra szálla a Thessini herczeg, Bástához menvén segítségre Szakmárhoz, és a Dobó Ferencz kincset ismét elvivék, hogy a hadaknak fizessenek” -, miközben a pogány hadak ott is elrabolták a maguk részét - „A törökök, tatárok Egerbe jutának éléssel és 5 junii mindjára rablani jövének” -, de Székely Mósesre a nagyobb veszedelem bennről, a Székelyföld és Ha-

¹⁰ Értsd: váratlanul a háromszékiekre ütöttek.

¹¹ Elbocsátott csata = előreküldött csapat, felderítőosztag.

vasalföld irányából fenyegetett, mivel – amellett, hogy arra a szász városok sem hódoltak meg Segesvártól Szebenen és Fogarason át Brassóig – a székelység háromszéki, csíki és gyergyói része – mintegy háromezer fő – Ráduly vajda mellé gyülekezett, a közjük küldött követeit elfogták és Segesvár német parancsnokának a kezébe adták, aki haladék nélkül kivégeztette őket. Ráduly vajda viszont „Háromszéken Bedő Istvánt, Csikban Matis Jánost erre alkalmatosnak ítélvén”, a két székely – „noha mind Háromszékről, Csíkról az igaz nemesség hazájoknak megszabadulására Mojzes mellé mentek vala” – „alávivé a Háromszéken és Csikban egybejűjtött hadakat Rácz György mellé” Földvárhoz. „Ezt Medgyesnél való táborában megértvén Mojzes, mindjárást előljáróban reá választá a hadának javát, színét, kikkel Makó György és Imecs Mihály lévén a székelységről való hadak között, Rhédei Ferenc a fizetett had előtt megindulván, s azokat Földvárnál érvén utól, mivel ott szoros, víz és sár között voltak, az idő is reájok esteledvén, semmit az ellenségnek a mieink nem árthatván, Höltövényhez visszaszállnak... ők¹² Földvárról éjjel virradtig Rozsnyóhoz mentek; mert tudják vala, hogy új segítségek jöne aznap Havasalföldiből, amint el is jöve. Reggel, midőn a mi csatánk ezt eszébe vette volna, remélvén, hogy futna előtte az ellenség, utána indula sietséggel. Immár azoknak elérkezvén segítségek, véletlenül, Keresztyénfalva és Rosnyó között összetalálnak... harcot adának¹³ [a Székely katonái]... vitézül és dicséretesen, kiknek bizonyára híres ütközeteket leírhatják a historicusok... Igaz elvesztették a szerencsét, de dicséretesen, itt veszvén a harcon mind, aki oka volt az illetlen [meggondolatlan] viadalnak, Imecs Mihály, vele Makó György, vitéz kapitány ember, sok főrendekkel és sok jó vitéz ifjakkal, főemberek gyermekeivel.” A hídvégi szülőhelye körül zajló eseményeket így írta le nem-historikusként Mikó Ferenc, s a szintén nem történelmiíróként krónikázó Nagy Szabó, aki szülőhelyéről „élést” szállított az előütközetbe indulóknak, hasonlóképpen ritkán hallott nagy csatának írta le a rozsnyói harcot: „Mikor azért már a Móses hada meglátta volna Rácz György hadát, sereget rendele,¹⁴ a más fél is hasonlóképpen cselekedék, és a két had nagy vakmerőképpen egybe roppana, és oly erőss viadalt tőnek, hogy annak mássát nem gyakor helyen láthatni... számtalan nyílat szóra ugyan reája¹⁵ a tatár is, de a magyar hajdu, a rácz és székely a nyílat a puskába teszi vala, s úgy lövi vala a tatárt veszedelmesen. Ezt a dolgot látván a tatárok, csudálkoznak vala rajta, mi dolog legyen az, hogy tollu nélkül a magok nyílai oly sebessen vissza mennek reájok. Végtére soha el nem álhatták a magyar lövését, hogy mind nyíl, golyobis egyaránt megyen vala reájok, hanem végre megfutamodának.

¹² Értsd: a másik seregbeliek.

¹³ Harcot ad = támadásba lendül.

¹⁴ Sereget rendel = hadrendbe állítja csapatait.

¹⁵ Értsd: az ellenségre.

Ezt látván a Mózes magyari is, azok is hátat adának, kiket a rác és székely s magyar sokáig úze és vága. Elméne azért a ki elszaladhata Móseshez, és megmondák a dolgot néki, kin igen búsula... de mindazonáltal megindula és általméne az Apáczán."

Sok nemzet „tátotta a torkát” ekkor már egymásra az erdélyi hadakozás szerűjén, s köztük Székely Mózesnek éppúgy voltak „magyari”-székelyei, mint Rác Györgynek, mivel itt már az egy nemzetiség is sok „nemzetre” szakadt, és ha a „havasalföldi” had magyarjai-székelyei a rácokkal-kurtánokkal együtt úzték-vágták Feketehalomig a tatárral-törökkel együtt futó magyarok-székelyek erdélyi seregét, akkor diadalképpen olyan hat piros zászlót lobogtathattak magukkal, amelyekre Rác György – amikor Brassóban a lobogókat csináltatta – „egyfelől a kétféjű sast, más felől Magyarhon kettős keresztjét” hímeztette.

Tíz esztendővel később, amikor Mikó Ferenc ura-gazdája maga indult az erdélyi fejedelemségre ugyancsak a Vaskapunál s ugyancsak egy basával – „egyszer csak hallani kezdők, hogy Bethlen Gábor és Skender bassa Vaskapunál vagyon táborban és bé akar jöni Erdélybe” –, a basa előreküldte a követét az erdélyi gyűlésbe, hogy a támadás előtt megkérdezze, Báthori Gábort akarja-e tovább is az ország fejedelemnek vagy nem, s mikor az ország a Báthori tirannus kezét érezve a nyakán azt mondta, hogy akarja, a basa követe a madarászás fabuláihoz hasonlóan példabeszédet mondott Erdélynek: „Mondjatok igazat, ne hazudjatok, mert ti magatok hívtátok a bassát – nem jöttünk volna, ha nem híttatok volna. Hallottatok é egy példát? Egyszer volt egy tűzok, és a nyílás az ő hátába lövi az ő nyilát, melyet a tűzok nézni kezde és látja, hogy a nyilat a maga tollából csinálták... Báthori Gábornak mostan szinte úgy vagyon dolga ti veletek!” Nagy Szabó Ferenc volt ennek a tűzok-toll-nyílás példabeszédnek is a megörökítője, aki – messze még a Báthori-kornak attól az utolsó esztendejétől, amikor még mindig a tűzok testéből való nyíllal lőtték a tűzokot Erdélyben – most pogány példabeszéd hallgatása helyett éppen azt a lődöző valóságot nézte, hogy miként futamodott meg a tatár a saját nyílainak visszalövésétől, s vele együtt a Székely Mózes „magyari” is miként futottak a saját testükből való toll nyilazása elől. Ekkor még Nagy Szabó inkább csak azt a mondást tudhatta, amit a keresztény szent könyv példabeszédei között olvashatott: „Ahol hasonlás vagyon a tartományban, sok fejedelem vagyon ott: ahol pedig eszes és tudós ember vagyon, hosszabbodik a birodalom.”

Székely Mózes a rozsnyói csatavesztés előtt volt alig két hónapos fejedelemségének a csúcán, erdélyi „birodalmának” leghosszabb pontján: „És mi közben ő maga azt látta, hogy dicsőítések közepette, amint mondják: fehér lovak húzta diadalszekéren vonul, győzelmi menetének közepe táján egyszerre csak lebukott a magasból, hogy ne élvezhesse tovább elnyert uralmát – írta Szamosközy – ... Ebben a dologban, mint egy kristályos tükrű forrásban

szemléltethetjük, hogy minden országnak vannak végzet rendelte fordulatai, végzetes korszakai, amelyek tartalmát bizonyos számú években határozza meg az isteni gondviselés, nemcsak a világegyetemnek, hanem egyeseknek is tetszése szerinti irányítója. Hogy Erdélynek ez a szánásra méltó romlása mint gyülemlett fel és mint érett be, már elmondottuk; most azt fogjuk elmondani: milyen véggel zárult. A Kárpátokon túli Valachia fejedelme, amint ők mondják: vajdája Radu volt... Basta, még Újvárott időzve, május 9-én levelet írt neki, mint Valachia uralkodójának, és arra kérte, hogy a közte és Rudolf császár között fennálló hűségi viszonynak megfelelően minél erősebb csapatokat vezessen Erdélybe, Mózes leverésére. A várakban és egyéb helyeken neki is van nagy számú katonasága, úgyhogy egyesült erővel könnyen ki tudják szorítani az istentelen ellenséget az országból." Ráduly vajda – akit Basta a maga „creaturájaként” azzal segített vissza hazájába, hogy „annak idején majd rendelkezésére fog állani Rudolf császárnak” – kezdetben habozott a segélyadásra nézve, mert féltette székét Jeremiás moldvai vajda testvérétől, Simeontól, s ezért Basta követének, a krakkói származású Kracker Szaniszlónak – aki Basta kimenésekor mint annak „élelmezési gabonabiztosa” Segesvárra költözött s onnan ment a vajdához segítséget kérni – előadta az aggályait, hogy attól tart, míg ő a más baján akar segíteni, Simeon letaszítja őt a trónjáról: „Így azután a sok baj közepette magamra hagyatván sem bent, sem kint nem leszek: hol kinyitnak, hol becsuknak, mint a ház ablakát, vagy a közmondás szerint két szék között... a pad alá esem. Kis Farkas meg Csonka János is, akiket az elmúlt napokban ezernégyszáz főnyi segítséggel hozzátok küldtem... átmentek az ellenség táborába... Ez a csapás úgy megtizedelte hadaimat, hogy egyelőre... semmiféle segélycsapatot nem küldhetek nektek.” Közben azonban kétszeresen is fordult a hadi állapot: először attól erősödött a vajda hada, hogy „Háromszék, Csík, Gyírgyó” székelysége „Ráduly vajda mellé méne”, azután pedig attól, hogy Rozsnyónál Ráczy György ugyancsak „megtizedelte” a Székely Mózes seregét, annyira, hogy a csata után a „vitéz kapitány embernek”, Makó Györgynek a levágott fejét is elküldhette Ráczy „Ráduly, alias Sorbán vajdának”. Ekkor „a vajda is béindula a havason, s Ráczy Györggyel és kis Merzával akara megegyezni”. Székely Mózes is azelőtt – még a külső tartományokból – elküldte volt Nagy Albertet – a Beszterce feladása után levágott Vitéz Miklós vezértársát – Kracker Szaniszló hazájába, hogy ott segélyhadat toborozzon – „Egy Nagy Albert vala fő ember... Küldte vala Móses ezt Lengyelország felé, hogy hadat gyűjtsön. Elmenvén... gyűjtött is volt ugyan” –, de a „mintegy kétezer önkéntesből” álló, Jan Kaminski vezette lengyel csapat, amely azelőtt Rudolf zsoldjában állva részt vett „Pest ostromában és más hadműveletekben”, kinn Dés mellett táborozott, „hogy Basta csapatainak esetleges betörése ellen védjék az országot”. Most Székely Mózes sürgősen értük küldött, hogy velük pótolja a rozsnyói veszteséget, de közben a két főhad – mindjárt az előütközetet követően

– mind közelebb került egymáshoz: „E harc alatt Mojzes is az Apáca erdején azon napon beérkezék Apácához – írta Mikó –, és azon estve az előljáróknak szerencsétlenségeket meghozák, ki a hadaknak elapadására lőn; onnat előbb szállának Höltővényhez. Ez alatt Sorbán minden hadával kiérkezék, magyar hada is szépen levén, és a székelységről, amint megírárom... Donáth Györggyel, Bedő Istvánnal, Matis Jánossal derekas had lévén.” A vajda Brassónál vert tábor, és Székely Mózes nem várta meg a lengyel csapatokat, „hanem Bektas pasával és mintegy hatezernyire becsülhető tatár, török és magyar seregével közeledett vereségének végzet rendelte színhelye, Brassó felé”: „Itt egy patak partján, a várostól két mérföldnyire szállt táborba, egy papírmalom mellett, ahol a rongyanyagot sajtók közé bocsátják, ívekké szilárdítják és kikészítik.” Ez volt Erdély legrégebb papírmalma: 1546-ban kezdett működni, négy esztendővel azután, hogy Heltai Gáspár a brassói szász lutheránusok zsinatának szabályzatát bemutatásra Lutheréknek vitte Wittenbergbe, s négy esztendővel azelőtt, hogy Heltai a kolozsvári lutheránus szászok plébánosaként Hoffgreff György nyomdász társa lett. Hitbéli eszmélés, nyomdai műhely, sok eszes-tudós ember, anyanyelvű írásbeliség, papírmalom mind együtt volt már több mint fél évszázada, hogy „hosszabbodjék” a birodalom, de végül mégis ott esett a bukás legmélyebb pontjára az országhistoria, ahonnan a papír a tudós historiáírók pennája alá került. „Itt megállapodván, egész seregét mindjárt egymáshoz kapcsolt szekerekkel, mintegy védősáncsal vette körül – írta legtudósabb történetíró, Szamosközy, aki ezeknek az időknek a historiájával a legtöbb papírt töltötte meg betűvel Erdélyben. – A saraglyákat és kocsirudakat láncokkal és bőségesen rendelkezésükre álló kötelekkel... erősítette össze a lehető legszorosabban, majd egész seregét ebbe a szekértáborba zsúfoltatta össze, hadd tudja mindenki: reményüket csakis a harcba, nem a futásba vethetik.”

Székely Mózes ugyanabban a helyzetben volt, mint négy esztendővel azelőtt Báthori Endre: Rudolf császár hosszú kezének súlyaként hátból, Magyarország felől Basta fenyegette, s szemből, Havasalföld felől közelebbi veszélyként ott állt előtte „Valachia fejedelme”. De Székely Mózes harciasabb természettel és tavaszi bejövése óta szüntelen harci készenlétben járta Erdélyt, míg elért az ország délkeleti sarkának arra az ütközőpontjára, amelytől nem messze a bíboros a vereséget szenvedte. Ő ennek ellenére nem támadt, nem „adott harcot”: a szekérsáncsal védekezésre készült, várva a csatához az újabb erőket: Dés mellől Nagy Albertet, Gyulafehérvárról az öreg Borbély Györgyöt. A mellette lévő Bektas basa tatársága inkább a rablásban volt „segítség”, mint a csatában: „A tatár egykor látván, hogy immár sok rabja legyen, tehát egy részét haza bocsátja a tatárnak öt ezer rabbal. Másod úttal esmét tíz ezer rabot küldtek haza más rendbéli tatártól” – írta Nagy Szabó. Maga Bektas is ellenezte Székely Mózes szekérsáncbéli elhatározását, s a tatárságával – amely itt is meg volt rakodva rabbal-prédával – a szekértáboron

kívül maradt: a basa „inkább nyílt térséget választott volna a csata megvívására”, mert „úgy vélte, hogy nem lesz üdvös dolog, ha az ellenség ostromzár formájában körülfogja a tábor”, s hogy katonáikat csak azok zárják szekérsáncba, „akik nem bíznak a győzelemben”. Székely Mózes azonban bízott a szekérsáncban, mint egy alkalmilag teremtett várban, amelynek jó néhány tarackja s „helyőrsége” benn volt az erősségben, elől egy „ott elfolyó patak felől a víz medre” mintegy védőároként zárta be a tábor a sáros-zavaros vizével, hátul pedig ott sorakozott az „ostromállók” nyílzáporral való megsegítéseképpen a tatárság. Mikó Ferenc úgy idézte fel később a csata emlékét, mint aki maga is benn volt a szekértáborban: „Tudván Mojzes a vajdának kiérkezését, látván hadának színének elvesztését [Rozsnyónál], eszébe vevén a maga sok fogyatkozásait, de mégis... a papirosmalomhoz szálla, a kőhíd ahol vagyon. Sorbán is élni akarván az alkalmatossággal, nem várakozék semmit arra, hogy mi hadainkat reparáljuk...¹⁶ reánk jöve a táborunkra. Igaz, Mojzes harcot nem ad vala, de a lövészerszámával biztatják vala, hogy avval az ellenséget visszaverhetjük s táborunkat meg nem bonthatja. De azzal meg nem rettentethvén az ellenséget, bátorsággal reánk jöve, és mi, kik besáncoltuk vala magunkat, sem elő, sem hátra, sem oldalt nem futhatván, nekünk gyalogunk is csak hatszáz sem levén, az ellenségnek felles:¹⁷ itt nem viadalnak állapotja, hanem a sáncokban elrendelt seregeknek csak megbomlása lón...” Székely Mózeset „a reménység igen megcsalá” mindenekelőtt a sáros árokra nézve, mivel a vajda támadásakor kiderült, hogy annak vize „csak kötésig ért”, úgyhogy „nemcsak lovasok, de még gyalogok is átkelhetek rajta”. A „rácok, vlachok és székelyek” harci indulata nagyobb volt a sárnál, mert ők – Szamosközy szerint – „csak arra gondoltak”, hogy „micsoda pusztítást végeztek” a nemesek közöttük Miriszlónál, amikor Mihály vajdát „kiűzték Erdélyből”: „úgy gondolták, hogy ez a győzelem kellő alkalommal szolgálhat az akkori szenvedés megtorlására”. Nagy Szabó gondolatok helyett lábakat írt le, de azokkal egyben a gondolatokat is kifejezte, amikor arról szólt, hogy mivel „nagy sár vala a Móses tábora előtt”, a fejedelem abban reménykedett, „hogy már azon nem mehetnének által reája”, de a sártól „semmit nem tartózek a hajdu” a vajda hadából, hanem mind „gyalog szállának”, és „csak egy kapczában általmene, gázla, puskája kezében”, s bár „löve hozzájok Móses a tarackzal, de keveset árta aval”, miközben az ő táborra „soha nem állhatá el a hajdu lövését, hanem a sánczot megbontja, a hol és kitől lehet elfutó-felet vészen mind török, mind magyar; a tatár még jó idején elmene a rabbal, semmit nem víva, mert azelőtt való napokban tudta mint járt vala a hajdukkal a vásáron” – a rozsnyói csatán –, és így futott mindenki, „hova láta”, s maga „Bektes Bassa” is „menyen a mint lehet”. A kint lévők

¹⁶ Reparáljuk = megerősítsük.

¹⁷ Értsd: nagyszámú.

hamar elfuthattak, de a szekérsáncban lévőknek az elfutás is nehezen lehetett: „senki emberségét”-vitézségét „nem mutathatván, aki mint futhata, elfuta”, írta a szekérsáncban lévő Mikó, de ott „a szekerekkel duplásan bevett sáncok miá” kevés mód nyílt a menekülésre; ott – részletezte még tovább Szamosközy – „Mózes emberei csak futkostak, hátráltak, majd mint karámba zárt, megrémült jószágok, egymás hegyére-hátára zsúfolódtak, lovaikkal egymást gázolták, sűrűn összegabalyodtak és az ellenség rohamától és saját maguk erőfeszítésétől tipródtak”: „Össze sem foghattak, szét sem válhattak, mindenki ott lehelte ki lelkét, ahova éppen sodródott”; ennél fogva itt már az öldöklés is úgy történt, hogy „Mózesnek mintegy ketrecbe zárt csapatait” kedve szerint „vágta, kaszabolta” a vajda serege, kivált a hosszú lándzsával: „mert ha azokat az összeverődött tömegbe nyomták, egyetlen dőfessel két-három áldozatot is felnyársaltak”, miközben a kinti menekülőknél is „a rácz és magyar utánna vagynak, a kit elérhetnek, igen vágják”, úgyhogy végül „itt vesze hadunknak nagyobb s szebb része”. „Itt szakada vége, magva sok becsületes főrenden valóknak, nemzetségeket itt fogyatták el – vette számba a súlyos véget s azzal együtt nemzetségek sorának magvaszakadását a fiatal magvával megmenekült Mikó, és ettől újabb magirtó indulat fakadt fel benne: – Bizony itt is a mi nemzetségünk, a megnevezett latrok¹⁸ lőnek okai hazánk akkori rettenetes veszedelmes állapotjának. Oh bolond haza! hogy az ilyen árulóknak még a mardéjkoknak is megkegyelmez; oh ebül szokott amnestia! lator volt aki fundálta.” Szamosközy pennája is ennél a számbavételnél még sötétebben fogott: „Mindazt, ami a nemességből és a katonai rendből Báthori Zsigmond szörnyű öldöklése, a sűrűn pusztító háborús csapások és Erdély egyéb gyászos emlékü eseményei után megmaradt, a kegyetlen végzet itt most mind egyetlen közös sírgödörbe, az egész ország sírjába taszította, és az áldozatokkal együtt Erdélyt is a romok alá temette... Megbízható hír szerint hatezer emberből alig a fele maradt életben. A csapás nagyságát Erdély majdnem egész nemességének, katonaságának pusztulásával tanúsíthatja. A legelőkelőbb főembereket Zsigmond kegyetlen mészárlása irtotta ki. A középrendűeket ugyancsak ő taszította a háborúk vészébe. A kevésbé előkelő rendeket, akik ennyi csapás után mégis megmaradtak... a Mózes-féle hadjárat pusztította el.” Borsos Tamás sem tudott a maga kurta summázásával egyebet mondani annál, hogy „Ráduly vajda igen megveré Székely Mojsset, azhol ő maga is ott vesze, és az ország nemességének színit is ott veszté, azaz hogy soha nem tudják, hogy egy harcon annyi szín nemesség elveszett volna, mint akkor.” Az utókori történetíró a Brassónál elveszett „szín nemesség” hosszú név szerinti listáját azzal vezette be, hogy „Brassó Alabor nevü völgye *Erdély Mohácsa* lőn”. 1603. július 17-én volt a barcasági szekérsánc és halotthalommal az az „erdélyi Mohács”, ahol az ellenség

¹⁸ „A latrok”: a székelyek jó részét Ráduly vajda mellé vivő Bedőék.

szintén „kétszeres túlerővel” támadt, ahol ugyanúgy külön veszedelem volt a sár, s ahol az ország és sereg feje éppúgy elveszett, mint a másik Mohácsnál. „Székely Móseset ölte meg egy székely, Csík-Szent-Mihály faluból való katona, Mihálynak hívták”, írta az Enyedi-töredék, s ebben a brassói csatavesztés leginkább a sellenbergi csatavesztésre emlékeztetett: hiába ment volt Székely Mózes Báthori Zsigmond megbízásából a csíki székelyekre Endre fejedelem megölését megtorolni, most vele is éppúgy végzett egy Katona Mihály nevű csíki székely, mint Endre bíborossal Székely Balázs. És utána a fejlevágásban, testi megszégyenítésben is hasonló lett a sorsa, de itt a fejevágás „dicsőségét” az elesett fejedelem lovával együtt Rácz György vette magához: „Ez,¹⁹ mikor fejét akarná venni, Rácz György oda ért, és néki engedé, hogy fejét vegye; az lovát Rácz György elvevé.” Nagy Szabó Ferenc szerint Rácz Györgynek már a Székely Mózes leöklözésében is megvolt a része, s ehhez mérten a fejfel-holmival való „kótyavetye” is inkább a végbevitt „vitézi tettehez” arányult: „Móses is foga a székelység felé [a szekérsáncból tova futva], de Rácz György és Katona Mihály nevű csíki szent mihályfalvi székely, hátba öklelé kopjával, és a fejét is el akará ütni, de Rácz György nem hagyá, hanem ő maga elüté a fejét, a lovát is magának hagyá; hanem egy turba volt a lován – abban nem patkószeg²⁰ volt úgy kell hinni – azt adja Katona Mihálynak, s a fejét a vajdának viszi Rácz György.” Ahogy Mihály vajda megkapta volt a Báthori Endre fejét, úgy kapta meg most Ráduly vajda is a Székely Mózesét, de mivel Székely az értékét a turbában tartotta, neki az ujját nem vágta le külön. Ahhoz a végtisztességhez képest viszont, amelyben Báthori Endre levágott teste részesült, amikor később a fejét a testéhez varrták és együtt eltemették, Székely Mózes testtől különválasztott fejének annál több gyalázat lett a sorsa. Ezt az akkor már „természetes” szokássá vált eljárást Szamosközy írta históriába, aki a fejedelem lovának a színét is tudta, és aki a hadvezér megölésének vitézi érdemét is egy görög zsoldosnak adta: „Mózes, miután hiába próbált szembeszállni a végzettel, amikor a szétszakított szekérsáncon keresztül hátul út nyílt előtte, a tömegmészárlás kellős közepéből kiosont, és gesztenyebarna színű lován Brassó felé vágatott”, Rácz György azonban „csapatával utána eredt és utol is érte, majd győzteshez illő fenyegetések közepette felszólította, hogy adja meg magát”, de Székely Mózes „megragadta vasbuzogányát, amelyet mindig magával hordozott, és azzal akarta kivédeni” az ellenség vágását, „amikor egy Pana nevű görög, Radu vajda szolgája, egy puszkagolyóval a háta közepén eltalálta”, és így Székely „lezuhant lováról”, Rácz György pedig „azon nyomban odarohant”, „kardjával levágta a fejét”; azután „nem sokára beküldték Brassóba, hogy a bizonyosság láttára senki se reménykedjék” Székelyben, majd a fej „lenyúzott bőrét kóccal tömték ki, úgy tűzték ki – a

¹⁹ „Ez”: Katona Mihály.

²⁰ Értsd: értéktelen holmi.

katonák így szokták – Fogaras várának bástyafokára, ahol azután az enyészet martaléka lett”: „A bőrétől megfosztott koponyát a piacon [Brassóban] állították közszemlére, itt is hevert sokáig sárral meghajigálva, mocskosan, csak később mentette meg az ellenség csúfolása elől Weiss Mihály városi főbíró: a kertjében egy kis gödröt ásatott és oda temettette.”

Szamosközy végül ebben summázta Székely Mózes „végzetét”: „nem pusztulhatott másképp hazájáért, csak úgy, hogy hazáját is tönkretette... míg az ország megmentésének roppant vágya sarkallta, a kérlelhetetlen végzetnek mindennél nagyobb ereje a maga és az ország romlására ragadta”.

Kemény János – aki jó négy esztendővel a brassói csata után született, s aki ifjú korában többek közt főinniadóként Bethlen Gábor fejedelem mellett inaskodott –, amikor Erdély hadseregével együtt tatár fogságba esett, ott – életírása során – úgy idézte fel Székely Mózes alakját, ahogy Bethlen Gábor beszélt róla – „Bethlen Gábornak szájából azt hallottam, hogy személyében oly vitéz ember volt, hogy az Nagy Sándor hadában is az válogatott vitézeknek számok közzé való lehetett volna, de hadi vezérszerepre nem volt oly alkalmas” –, s ehhez a maga részéről – úgy is, mint egy „hadi vezérszerében” seregestől rabságba esett generális – még hozzájegyezte: „Öreg Székely Mojses köz nemzetből álló ember volt, udvarhelyszéki, ki egy embernek füle elvágásáért Lengyelországban bujdosott volt, István királyt is szolgálta. Igen elhíresedett vitéz ember volt. Az Barczán ez vesztette volt el, szekérsáncban szorítván, az erdélyi nemességet, kihez hasonló veszedelem azelőtt nem volt, emberek említése szerént...”

Három hónappal azelőtt Huszár Péter és a főporkoláb lugosi levágásával – a hadakozás „első szerencséjével” – kezdődött Székely Mózes erdélyi háborúja, s folytatódott mindjárt azzal, hogy Szászvárosnál a császáriak vesztették a csatát s az életüket a szekérsánc ellenére. Most Brassónál Székely Mózesnek lett végzetes a szekérsánc, és azzal az utolsó szerencsétlenséggel véget ért a három hónapos hadjárat s a tízhetes fejedelemség. Az itáliai akadémiákon tudóssá lett Szamosközy szomorú lélekkel szemlélte immár esztendők óta a „birodalom” rövidülését Erdélyben, s a „végzetes” szekérsáncból érve Erdély történetének írásában, tudása csaknem törvénytörően idézte emlékezetébe Sesostris egyiptomi király foglyok húzta aranyszekerének kerékforgását: „az emberi sors mily hirtelen az ellenkező végletbe zuhanhat, és Sesostris király elgondolkoztató története szerint, mint a kerék abroncsa, hol fent jár, hol meg aláfordul”. Az elgondolkoztató történetben a király négy szekérhúzó foglyának egyike volt az, aki a Szerencse istenasszonyának kerékművét a maga valóságában és kellő életközelségben szemlélve, Sesostris szekérét történetébe tette azzal, hogy amikor a király megkérdezte tőle, miért néz vissza folyton a húzott-vont szekér kerekére, ő azt felelte a királynak, hogy nézi: a kerék egyik része fenn van, a másik lenn, utána megfordul, és így ugyanaz a rész hol lenn van a forgásban, hol fenn. A brassói szekérsáncnál Szamosközy most már

Siménfalvi Székely Mózes hol-fogoly, hol-vezér életsorsának kerékforgását írhatta le, attól az első Maros-úszástól kezdve, amely kerelőszentpáli színhelyénél fogva Balassi Bálintnak is a fejre kapott ütéssel első emlékezetes csatája volt: „Bátorságának első tanújeleit Báthori István fejedelemnek Bekes Gáspár elleni háborújában adta, amikor egyik ellenfelével úgy végzett, hogy kardját fogai közé szorítva úszott át a Maroson. Ezután Lengyelországban, megboldogult István király moszkvai hadjárata során, a vitéz Bornemissza János vezéri zászlói alatt szolgált. De amikor egy összeszólalkozás folyamán itt is levágott két előkelő nemest: Somogyi Bertalant és Putnoki Jánost, börtönbe vetették, és a fővesztést is csak úgy tudta elkerülni, hogy titokban sikerült megszöknie. Később a király újból kegyeibe fogadta... Lengyelországból hazatérvén, hosszú időn keresztül csapatvezérként szolgált. Vitézségét különösen a valachiai török hadjáratban csillogtatta meg, amikor Zsigmond fejedelem más bátor katonákkal együtt őt küldte a segítséget kérő Mihály vajdához... később, mikor ugyanez a Mihály András bíborost leverte és Erdélyt elfoglalta, vitézségére emlékezve az egész hadsereg főparancsnokává – úgynevezett generálissá – nevezte ki. Utána, még Zsigmond idejében, Basta ellenében is egy darabig ő töltötte be ezt a tisztséget”... Úszta Erdély „választóvizét” Székely Mózes nyert csata utáni üldözőként és veszett csata utáni üldözöttként egyaránt, míg a testvérháború sarában elúszott végül életének abba az utolsó esztendejébe, amelyben már mindenfelől az ő örökre lenn maradó szerencsétlenségét jósolták; mire eljutott az aranyszekér kerekének arra a legfelső pontjára, hogy Gyulafehérváron a fejedelmi címet felvette és a felprédált-meggyalázott templomban a győzelmi istentiszteletet „az Úr mennybemenetelének ünnepén” megtartatta, akkora már Váradon megvolt a sok „csodajel” a Dereskei Ambrus almafáján nyílt fehér rózsával együtt, és ezek a „fentebb említett csodajelek” mind az ő „sorsának rövidesen bekövetkező tragédiáját hirdették meg előre”, „nem kétes bizonyságokkal”; ebben az évben már a levegő is röpködő jelekkel volt tele: a Rozsnyó felé vonuló csapatát Székelynek „a varjak serege kísérte”, s ha az ország nyugati részében vér tört fel a földből tavasszal, akkor az egybeesett azzal a másik „jellel”, hogy egy nagy „cserebogártömeg áprilisban és májusban az ország keleti feléből roppant zúgással verődött össze, és az esti sötétség közeledtekor mindenfelé szinte elhomályosította az eget”; de mindezeknél a természeti jelenségeknél nagyobb „bizonyosságú” volt annak az öreg székelynek a jövendölése, aki már húsz esztendővel azelőtt megjósolta, hogy 1603-ban Brassó mellett egy nagy szerencsétlen csata lesz, s aki Székely Mózesnek – mikor az őt az idő elközeledtével megfenyítette a jövendölésért – azt felelte: „A gazda nem kényszeríti hallgatásra és nem is öli meg a kakast, ha zivatart jósol”; „legbizonyosabban” és legnévreszólóbban azonban Udvarhelyszék híres jósnője, a vénlány Borbála jövendölte meg a szerencsétlen véget, akit Székely Mózes nem sokkal azelőtt, hogy a csíkszéki Szentmihályból való Mihály őt leöklelte, az udvarhelyszéki Szentmihályból, Siménfalva szom-

szédságából magához rendelt a csata kimenetelének megjövedölése végett, s aki megmondta a fejedelemnek, hogy a csatában a had is elvesz és ő maga sem jó vissza soha onnan, mire Székely Mózeset elöntötte a harag: „Megládd, hogy ha igazat nem mondasz, mielőtt visszajövök, megégettetlek”, mondta, de Borbála, aki úgy lett a sántasága miatt jósnő, ahogy a vitézsége miatt sánta volt Székely Mózes, magabiztosan felelte rá: „Csak addig ne bántass, amíg oda mégy, bár azután megcselekedjed, ha visszajűsz.”

Ennyi jelnek és jövedölésnek lett végül a „beteljesedése” a brassói szekérsáncban végbevitt mészárlás, s az már a saját magzatait felfaló időistennő toldalékjele volt mindehhez, hogy az ország fejedelmének levágott s megnyúzott fejét „tehén ganéjba vetették” Brassó piacán, „míg végre az ebek megették” róla az ehetőt, s azután a „csontja ott hevert sok ideig imitt-amott szélyel a városban”.

Legvitézebbül a barcasági szekérsáncban vetette meg a vitézségben lesántult lábát Székely Mózes – „Brassónál amilyen gondatlansággal bocsátkozott az Erdélyre nézve oly gyászos csatába, olyan vitézséggel vállalta a hősi halált” –, s ennek nyomaként maradt ott Brassónál az erdélyi história legnagyobb nemességtemető sírja: a miriszlói testhalom kerékfordulós mása. Hasonlás volt a „birodalomban”, s ennél fogva a csaták is egymás hasonmásai lettek abban, hogy mind a „sicambriai háború”, a testvérharc öldöklő alkalmi voltak. Így lehetett a brassói csatát a mohácsihoz is hasonlítani, de a kettő ugyanakkor igen elütött egymástól abban, hogy Mohácsnál – ahol még keresztény fél hadakozott pogány féllal – a meghasonlás csak elindítója volt az azutáni esztendő szerencsétlen csatáinak, de Brassónál a szekértábor egy öt esztendeje tartó s évenként egy-egy „testhalmot” vágó csatázó „láncnak” a végét jelentette – Sellenbergtől kezdve Miriszlón, Goroszlón és Tövisen át Brassóig ért az egybekötöző lánc –, s ezek a csataláncon egymást vágó hadak zömében mind keresztények – s azon belül jó hányadukban egy „nemzetségbeliek” – voltak, akik mindkét oldalon felhangzó keresztény csatakiáltással már-már a keresztényi hit szentjeit is az önmeghasonlás ördögi sarába rántották: „Egyesek Szent Miklóst, a vlachok és rácok védőszentjét, mások az isteni Szűznek és a megsegítő Jézusnak a nevét kiáltozták egyszerre az egész táborban mindkét részről, mintha ugyanazt a segítő önmaga ellenségeként megosztva akarnák csatába küldeni... Mózes pedig hol erre, hol arra száguldozott derék lován a védők sorai között... Sokáig eldöntetlenül tombolt a harc, szinte mintha a szerencse hosszasan mérlegelné és habozna, hogy melyik fél javára hajoljon” – írta le Szamosközy a végküzdelmet úgy, mint ahol már a szerencse és a védőszentek serege is csaknem az emberi meghasonlás mása lett, miután az emberi hasonlás során éppúgy levágták a katolikus Csíkban a katolikus bíborosfejedelem fejét, miként „lefejezték” az unitárius Kolozsváron még a katolikus templom védőasszonyának, Szűz Máriának a szobrát is...